

کتابخانه‌ها و کتاب‌ها در دوران گذشته*

نویسنده: ایوپورت

مترجم: نجم‌السادات مرعشی

اشاره

«کتابخانه‌ها و کتاب‌ها در دوران گذشته» ترجمه بخش آخر از فصل دوم کتاب:

peinture et arts du livre/ by Yves porter, 1992 است.

این کتاب رساله دکترای نگارنده است که در سال ۱۹۸۸ در دانشگاه سوربن فرانسه از آن دفاع کرد. مباحث کتاب درباره نقاشی و کتاب‌سازی (نسخه‌پردازی) در جهان ایرانی (خراسان بزرگ، هندوستان فارسی زبان، ایران کنونی، افغانستان، تاجیکستان، بخشی از ازبکستان و...) است. این کتاب در واقع اولین اثری است که به این گستردگی در مورد نقاشی و نسخه‌پردازی ایرانی کار کرده است.

متأسفانه نگارنده به دلایل عدیده نتوانست از همکاری کتابخانه‌ها و مسئولین امور فرهنگی در ایران بهره‌گیری کند، لذا تحقیقات خود را در هند دنبال کرد، از این رو مباحث کتاب بیشتر از نگاه فارسی‌زبانان هند تهیه شده است.

کتاب از دو بخش و دو پیوست تشکیل شده است و دارای واژه‌نامه، فهرست اعلام و کتابنامه است. بخش اول دارای هفت باب و شامل: بوم‌کار، کاغذهای زیتنی، صفحه‌بندی و ترکیب‌بندی، نقاشی، موضوع نقاشی، صحافی و عملیات مخصوص، نقاشی دیواری و سفال‌گری است و بخش دوم دارای سه باب و شامل: صنعت‌گر، کارخانه (نگارخانه و کتابخانه) و باب آخر کتابخانه‌ها و کتاب‌ها در دوران گذشته که مقاله حاضر ترجمه این باب از کتاب است که به علاقمندان ارائه می‌گردد.

لازم به ذکر است این کتاب در سال ۱۹۹۲ به زبان فرانسه نوشته و در سال ۲۰۰۲ به انگلیسی ترجمه شده است و در حال حاضر ترجمه فارسی کلیه بخش‌ها و فصول این کتاب مراحل پایانی خود را طی می‌کند و امید است در سال جاری به زیور طبع آراسته گردد.

منظور از کتابخانه در این جا، اساساً مکانی است که کتاب‌ها در آنجا جمع‌آوری می‌شود، اما ساختار کتابخانه صرفاً محل نگه‌داری کتاب محسوب نمی‌شود، بلکه بدون شک تولید کتاب‌هایی دیگر نیز در نوشتارخانه آن انجام می‌شد. در عبادتگاه‌ها، خانقاه‌ها و کاخ‌ها چنین مکانی وجود داشته و دارد؛ کتابخانه مرکز فرهنگ و تبادل اندیشه است و نیز مکانی است که مترجمان در آن مشغول به کارند. ابوالفضل علامی در کتاب خویش^۱ از کتابخانه اکبر شاه چنین یاد می‌کند:

«کتابخانه همایونی به چندین بخش تقسیم می‌گردد: برخی کتاب‌ها در حرم نگهداری می‌شود و برخی دیگر بیرون از آن. هر بخش از

کتابخانه براساس ارزش کتاب‌های آن و تکریم نسبت به علوم مورد استفاده در آن تقسیم می‌شوند. آثار نثر، نظم، هندی، فارسی، یونانی، کشمیری و عربی هر یک جداگانه نگهداری می‌شوند. کتاب‌ها به طور منظم، مراقبت و بازرسی می‌شوند.»^۲

کتابخانه جزئی از خزائن قصر به شمار می‌رفت. و مانند نگارخانه‌ها، همراه با دربار جابجا می‌شدند و با دقت مورد مراقبت قرار داشتند. خانه‌های اعیان و اشراف نیز دارای کتابخانه‌هایی خاص خود بودند: در بیاض خوشبویی فهرستی از پنجاه و دو عنوان جزوگیر آمده است که به «جزوهای منتخب»، با قطعی مناسب یک کتابخانه آبرومند اختصاص داشته است.^۳ قیضی شاعر و ادیب برادر ابوالفضل علامی، هنگام مرگ

کتابخانه‌اش دارای ۴۶۰۰ نسخه خطی بود^۴ کتاب‌های تولید شده در قصر، خریداری شده یا اهدایی، اشیای گران‌بهای بودند که دوست داشتند در فرصت‌های مناسب آنها را به نمایش بگذارند. از این رو، هنگام برگزاری جشن‌ها در آگره، به مناسبت تاجگذاری همایون، در اتاقی به نام «خانه سعادت»، نسخه‌ها، مرقع‌ها و قلمدان‌ها را به نمایش می‌گذاشتند.^۵

وانگهی به کتابخانه‌ها اغلب به چشم طمع نگریسته می‌شد. سخن بابر شاه‌شاهی بر آن است: «هنگامی که کتابخانه قاضی‌خان را در ملوفا تصرف کردم، اشیای گران‌بهای یافتیم که به همایون و کامران بخشیدم. این چیزها کتاب‌های علمی بودند.»^۶ هنگام جابه‌جایی دربار، رسم بر این بود که همه خزانه را منتقل کنند، از این رهگذر بود که همایون بسیاری از کتاب‌هایش را در کامبای (Cambay)، در حمله راهزنان از دست داد.^۷

ابوالفضل علامی، مشابه این ماجرا را در توصیف یکی از فتوحات اکبر شاه چنین می‌آورد: «در این هنگام خجسته، دو شتر حامل چند جعبه و بدون محافظ در میدان جنگ مشاهده شد. شاه گفت: «هر کس سهم خود می‌برد، این دو شتر هم سهم ما.»

خود بدانجا رفت فرمان داد شتران را بنشانند و صندوق‌ها را بکشایند: هنگامی که آنها را گشودند، کتاب‌های کتابخانه‌های همایونی که در نبرد قبچاق مفقود شده بود هویدا گشت.»^۸

کتابدار

کتابدار گاه هنرمند بود گاه «دیوانی». در حالت اول هم مدیریت هنری تولید نگارخانه‌ها را به عهده داشت و هم مسئولیت حفظ و نگهداری کتاب‌ها را؛ در دیگر صورت، مسئولیت او بیشتر امور دیوانی بود. کتابخانه عبدالرحیم خان خانان یک ناظم یا معتمد (رئیس) داشت یک داروغه (سرپرست) و ۹۵ نفر که زیر نظر او به وظایف گوناگون تولید و نگهداری نسخه‌های خطی به کار می‌پرداختند.^۹ هر چند تعداد نسخه‌های این کتابخانه در مآثر رحیمی اثر نهاوندی نیامده است، اما هزاران نسخه برآورد می‌شود. بسیاری از این نسخه‌ها در مجموعه‌های هندی در پتنه، رامپور، حیدرآباد و کلکته نگهداری می‌شوند.^{۱۰}

گاهی اوقات اتفاق می افتاد که کتابدارها، محافظت از خزانه را تحت سرپرستی خود می گرفتند. در بخش اول دیدیم که چگونه یادداشت‌ها یا مهر وقف کتاب‌های ربوده شده را پاک می کردند. جهانگیر از موضوع دزدیدن و فروش یک تابلوی نقاشی که صحنه نبرد تیمور را با ۲۴۰ چهره نشان می داد، به وسیله فردی به نام صادقی خبردار شد. این نقاشی را مأمور مخفی خان «عالم جهانگیر»، به شاه ایران بازگرداند و با اجازه شاه به هند برگردانده شد.^{۱۱} همانطور که دیدیم، ابوالفضل خاطر نشان می کند که کتاب‌ها به طور منظم بازدید می شد و بعید نبود که در یک نسخه خطی یادداشتی از کتابدار یا حتی خود پادشاه دیده شود.

۳. تهیه کتاب

اطلاعات ما درباره این که کتاب‌ها چگونه در اختیار کتابخانه‌ها قرار می گرفت، اندک است. به جز کتاب‌هایی که در کارگاه تولید می شدند، کتاب‌هایی نیز به عنوان هدیه دریافت می شدند. خطاطی به نام عمر افتاء، قرآنی در اندازه بسیار بزرگ نوشت و پس از تزئین و صحافی، آن را به تیمور هدیه داد.^{۱۲}

جهانگیر آورده است که خان خانان یک نسخه از یوسف و زلیخا به خط میر علی، با نقاشی‌هایی چند و جلدی زراندود به او هدیه کرد که حداقل، هزار مهر ارزش داشته است.^{۱۳} نیز می گوید: «یادگار خواجه سمرقندی از بلخ آمد و یک مرقع بعنوان هدیه به من داد. به او یک خلعت داده شد.»^{۱۴} در مورد قیمت و خرید و فروش کتاب در دنیای هند و ایرانی، ما چیزی نمی دانیم.

بیشتر آنچه تا به حال در این مورد گفته شده، براساس معیارهای سبک شناسی (نسخه‌های خطی مخصوص صادرات) است. با این حال قاضی احمد، اطلاعات جالب توجهی به ما می دهد: «نسخه‌های قرآن به خط میرزا حسن بیگ، توسط چند بازرگان به چهار گوشه عالم برده می شدند تا به قیمت بالایی به فروش برسند.»^{۱۵} طاهر نصرآبادی (۱۶۸۶ میلادی / ۱۱۰۰ هجری شمسی)، حکایت غروی شاعر درباره صادقی بیگ افشار نقاش (۱۶۱۰-۱۵۳۳) را چنین نقل می کند: «لحظه‌ای بعد او (صادقی بیگ) با پنج تومان که

در یک دستمال پیچیده شده بود و ده برگ از نقاشی‌های خود که با مرکب ترسیم شده بود، بازگشت. (آنها را) به من داد و گفت: بازرگانان برای هر نقاشی من که با خود به هند می برند، سه تومان می پردازند. مواظب باش آنها را کمتر از این نفروشی.»^{۱۶}

گاهی اوقات انجامه‌ها یا یادداشت‌های حاشیه نسخه‌های خطی، اطلاعاتی درباره ارزش کتاب به ما می دهد. ایرج افشار چند نمونه از این نوع به دست می دهد.^{۱۷} اما تا به حال هیچ پژوهش منظم و روشمندانهای بر روی این یادداشت‌ها انجام نشده است.

چنین پژوهشی ما را در یافتن قیمت کتاب‌ها در طی دوره‌ها و مناطق مختلف، یاری می کند.

بناق قزوینی^{۱۸} (۱۵۷۶ میلادی / ۹۸۴ هجری) اطلاعات جالبی درباره قیمت دو نسخه خطی و قطعه (qate) از یک خطاط مشهور به ما می دهد. بدین ترتیب که یک هزار بیت خطاطی شده توسط محمد حسین باخرزی (فوت پس از ۹۷۶ هجری / ۱۵۶۸-۶۹ میلادی) در قزوین به قیمت ۵۰۰۰ دینار فروخته شد. هر قطعه اثر میرسید احمد به قیمت ۵ شاهی که نرخ رایج است، فروخته شد. «قلم دو سلطان محمد (نور و خاندان) بسیار ارزشمند است؛ بدین معنی که هر هزار بیت سه تومان یعنی هر بیت سی دینار به فروش می رسد. طوریکه هر نمونه از قطعه‌های آنها هزار دینار فروخته می شوند.»^{۱۹}

«در ایران کتاب بسیار فراوان و رایج است و گرچه گران به نظر می رسد، با در نظر گرفتن اینکه، کتاب‌ها نسخه خطی هستند در مقایسه با کتاب‌های چاپی ما گران نیست.

کتاب‌های مؤلفان قدیمی، بسیار کهنه هستند و بایستی ساماندهی شوند. اگر کسی بخواهد یک رونویس خطی از یک کتاب داشته باشد، بایستی کاغذ را فراهم کند و معامله بر سر خط انجام می گیرد. قیمت هر هزار خط ثابت است. هر پنجاه حرف یک بیت می شود و بنابراین هر هزار خط ۵۰,۰۰۰ حرف الفبا را شامل می شود. قیمت زیباترین خط‌ها، معادل چهار عباسی برای هر هزار خط است.

در نوشته‌های معمولی، بهای هر هزار خط، شش شاهی است. قیمت کتاب‌های دست دوم با توجه به زیبایی ویژگی‌های کتاب تعیین می شود. خطوط حاشیه‌ها، کناره‌های تزئینی و مینیاتورها بسیار با ارزش هستند.»^{۲۰}

اطلاعات ما درباره فروشندگان کتاب در دنیای هند و ایرانی بسیار اندک است. آن طور که شاردن خاطر نشان می کند، به دست آوردن یک کتاب خطی کار مشکلی نبوده است و همین موضوع، نبودن کتاب‌های آماده را توجیه می کند.

بدین ترتیب احتمالاً تجارت کتاب فقط در ارتباط با کتاب‌های قدیمی بوده است. بدون تردید یک فروشنده کتاب مشاغل دیگری نیز داشت.

پژوهشی که ایرج افشار در خصوص صحافی انجام داده، نشان می‌دهد که اغلب یک صحاف یا وراق، به کار مرمت کتاب، واسطه فروش اوراق قدیمی و هر از چندگاهی فروشنده‌گی کتاب نیز اشتغال داشته است^{۱۱}. این گروه فروشندگان اتفاقی در بازار صحافان پیدا می‌شدند. تا آنجا که حتی در حال حاضر نیز به عنوان نمونه در استانبول در [محل] «صحاف لُرچارشی سی» جمع می‌شوند.

خاتمه

پژوهش روشمندان‌های که از چند سال پیش در منابع و مأخذ آغاز شده و به طور منظم با یافته‌های جدید گسترش می‌یابد، متونی را به ما عرضه کرده است که در تاریخ فنون و مهارت‌ها واجد اهمیت است. نقاشی و هنرهای مربوط به کتاب، تنها یک نمونه از پژوهش‌هایی است که براساس این متون می‌تواند عملی شود.

این شیوه پژوهش، براساس مطالعه یک فن در پی آن است که معیاری برای تشریح و نقد در بررسی‌های مربوط به هنر آماده کند. طرح یک واژه‌نامه فنی مناسب برای توصیف موضوعات، به منظور بدست آوردن دانش مربوط به مواد و شیوه تولید، نه تنها درباره شرایط حاکم بلکه در مورد آفریننده این آثار، مورد نیاز است. همان گونه که قبلاً گفتیم، چنانچه این کار با پژوهشی

سیستماتیک همراه نباشد، برای توصیف یک موضوع، تجزیه و ترکیب و بررسی آن کافی نخواهد بود. پژوهشی که شاید بتواند در آینده ما را به موضوعاتی جامع‌تر همچون زیبایی‌شناسی و ذوق و قریحه نزدیک سازد.

ورود کاغذ به دنیای ایرانی، همانند اختراعات بعدی همچون صنعت چاپ و عکس، تحولی در هنر کتاب بوجود آورد که نه تنها تغییری در تزیینی و قدرت دریافت سنتی به وجود نیاورد، بلکه از این رهگذر زیبایی‌شناسی رایج را، با خلق یک ذوق و سلیقه جدید تغییر داد. البته جنبه‌های فنی، به تنهایی، موجب تغییر ذوق و سلیقه نمی‌شود، اما به حساب آوردن آنها دارای اهمیت است. رواج یک واژه‌نامه فنی موجب شناسایی تعدادی از عناصر، توضیح عبارت‌ها و اصطلاحات و ایجاد یک مجموعه واژگان با اهمیت شده است که به یک اندازه با زبان‌شناسی و تاریخ هنر مرتبط است. بعلاوه این مجموعه شامل تعداد زیادی لغات و اصطلاحات می‌شود که یا در زمینه‌های دیگر مشترک هستند و یا ویژه هنر نسخه خطی هستند؛ استفاده از این لغات را در اشعار عاشقانه سبک اصطلاحاتی یا اشعار توصیفی را فراوان دیده‌ایم. این لغات قبلاً گسترش یافته و کامل شده‌اند و این می‌تواند به فهم بهتر این متون منتهی شود.

متن‌ها برای آموزش یا به وجود آوردن نقاشی کفایت نمی‌کند. همان گونه که دیدیم، آنچه متون فاقد آنست ایجاز در تعلیم است، در حالی که چیزی که در نقاشی متوجه وجود آن شده‌اند، شمار فراوانی از نشانه‌ها، فنون داد و ستد و بیش از هر چیز دانشی است که با آن بتوان با زبان اشاره ارتباط داشت. با این حال، تحقیقات، ثابت کرده است که ابعاد مهم دیگر رشد و توسعه با ارزشی وجود دارند.

دانش مواد

کاغذ

با فقدان تقریباً کامل نقشاب و علائم شناسایی در کاغذها، برای یافتن منشأ کاغذها، لازم است آنها را از خلال منابع و مراکز عمده تولید کاغذ شناسایی کرد. برای این کار ضروری است که میان کتاب‌های مختلف که در متون از آنها یاد شده است و فهرست‌ها ارتباط ایجاد کرد.

رنگدانه‌ها

قبلاً به فنونی که به تدریج بین قرون دوازده تا هجده شکل گرفته و بسط یافته‌اند و این که این فنون در نواحی مختلف شبیه به هم هستند، اشاره کردیم. علاوه بر این یک معیار روشمندان، اغلب می‌تواند تاریخ و وضعیت یک نقاشی با دقت بسیار نشان دهد. حال آنکه در مواردی چند، همان گونه که در بالا دیدیم، مانند نقاشی‌های جدول استفاده از یک یا چند رنگدانه که رنگ‌های بیشتری را آشکار می‌سازد، ممکن است مهم باشد. در واقع بین رنگ‌هایی که در مینیاتورهای هند و ایران استفاده می‌شود، اختلاف زیادی وجود دارد: در رجستان مقدار بسیار کمی سنگ لاجورد وجود دارد. رنگ سبز و نارنجی برای زمین در نقاشی‌های هند بیش از ایران بکار رفته است. اما همیشه اینطور نیست. از سوی دیگر، برای پی بردن به شیوه‌های مختلف تهیه هر رنگدانه، بررسی طرز تهیه رنگ مفید است و می‌تواند به خلق رنگدانه‌های جدید بیانجامد. به عنوان مثال برای بازسازی آنها این کار می‌تواند مفید باشد. همچنین برای آگاه شدن از ویژگی‌های مواد (به ویژه برای مشاهده میکروسکوپی نمونه‌ها) می‌تواند ما را کمک کند. جدای از این مطلب، مطالعه بر روی منطقه و ویژگی مواد مورد استفاده، اطلاعات بسیاری در مورد شرایط تولید و ارزش آثار و در نتیجه در مورد تشکیلات و سازماندهی اقتصادی کارگاه‌ها به ما می‌دهد.

شیوه‌های تولید

سعی ما بر این بوده است که در متون مختلف مربوط به شیوه‌های تولید، مراحل گوناگون کار خلق یک نسخه خطی مصور را بازسازی کنیم. عنصر اساسی که در این پژوهش شناسایی شده است، تهیه بخش‌های مجزا از هم در تولید یک نسخه خطی است با توجه به تولید فراوان نسخه‌های خطی در دنیای هند و ایرانی، باید دانست که همه این نسخه‌های خطی از قسمت‌های مجزای از هم به وجود نیامده‌اند. بخش اعظم آن، نسخه‌های خطی معمولی هستند که به منظور کسب سود نوشته شده‌اند. هرچند این نوع نسخه‌ها، به اندازه نسخه‌های سلطنتی جذاب نیستند، همان گونه که دیدیم، تولید آنها در بخش‌های جداگانه از هم صورت نگرفته است. در نسخه‌های خطی که به سفارش شاهزادگان بوجود آمده‌اند، بخش‌های مجزا از هم برای تولید نسخه باید تهیه شود. زیرا همان گونه که دیدیم، شکل‌گیری ویژگی‌های نسخه خطی با این کار تعیین می‌شود. بدین ترتیب در این نسخه‌ها، نقاشی‌ها، بخش جدا نشدنی از کتاب هستند و خارج از متن کتاب نمی‌توان آنها را بررسی کرد. طراحی یک مجموعه عناصر ترکیبی، برای تولید یک نسخه خطی، مستلزم کار گروهی است. مراحل مختلف آماده‌سازی یک نسخه خطی از این نوع، نظیر سلسله مراتب انجام کار در نگارخانه می‌باشد. یک نسخه خطی از تشریح مساعی نزدیک هنرمندان مختلف یک کارگاه از قبیل خطاطان، رنگرزان و زرکوبان، نقاشان، تذهیب‌گران و صحیفان شکل می‌گیرد. این کار با وجود یک سازمان اقتصادی قوی و همکاری صنعتگران گوناگونی که از حمایت‌های شاهزادگان برخوردارند، امکان استفاده از مواد گرانبه و وجود هنرمندانی با تواناییهای مختلف صورت می‌پذیرد.

برای درک موقعیت یک هنرمند در جامعه، بایستی در جهت شناسایی و معرفی آنها در نگارخانه کوشش کرد که این کار، براساس اطلاعات زندگی‌نامه‌ای آنان و همچنین با بهره‌گیری از سایر منابع امکان‌پذیر است.

وضعیت نقاشی مینیاتور

با بررسی پیشرفت و توسعه نقاشی و هنرهای کتاب هند و ایرانی، از ابتدا تا زمان حال، در واقع آنچه اکنون می‌توان مشاهده کرد، وضعیتی است که این هنرها در حال حاضر دارند. مطلب جالب توجه این است که در آثار ایرانی بسیار قدیمی، همچون مطلع‌العلوم، با وجود این که نقاشی پیوسته به دلیل تضاد با شریعت، تحقیر می‌شد و چاپ با سختی فراوان در میان کشورهای مسلمان راه باز کرده بود، با ستایش‌انگیزترین لحن‌ها، مورد تحسین قرار گرفته است.^۳ اختراع چاپ در ایران و هند، موفقیت‌های بسیار محدودی به دست داد، لیتوگرافی پیدا شد و همچون اختراع پیشین، با خصومت پذیرفته شد. علاوه بر این، شیوه فوق حفظ شکل خطی بودن یک کتاب را ممکن ساخت تا اینکه برای چاپ بر روی سنگ از قلم‌نی استفاده شد و تذهیب بر روی آنها، با کمترین قیمت انجام می‌شد، بهایی که در مقایسه با نسخه دست‌نویس آن خنده‌دار به نظر می‌رسید. این موضوع به پیشرفت سریع این فن‌آوری منتهی شد. تولد ماشین چاپ باعث پیشرفت این صنعت شده و نیز تقاضای فزاینده‌ای برای مطالب نوشتنی ایجاد شد. بدیهی است که توسعه کتاب چاپی، ناقوس مرگ هنر نسخه خطی را به صدا در آورد. نسخه عظیم هزار

و یکشب [Arabian Nights] که ناصرالدین شاه آن را سفارش داده بود، یکی از آثار اخیر است که گواه آخرین شکوه و عظمت این هنر به شمار می‌روند. مسیر نقاشی به ویژه در پیدا کردن مشتری از کتاب جدا شد. مینیاتور نیز مسیر دیگری خارج از کتاب‌ها، مرقع‌ها و روی دیوارها پیدا کرد. متأسفانه در حال حاضر این هنر به سوغاتی‌های توریست‌ها منحصر شده است و در آثار مینیاتور معاصر، فنون سنتی، به طور کامل نادیده انگاشته شده‌اند.

* عنوان اصلی (این کتاب چاپ مشترک تهران-پاریس است):
«Peinture et arts du livre/ by Yves Porter,
1992.- Tehran and Paris, pp 761-471.»

(انجمن ایران‌شناسی فرانسه. عنوان فارسی که عیناً در صفحه عنوان کتاب آمده است: «نقاشی و کتاب‌سازی، سیری در ادبیات فنی فارسی ایران و هند/ ابو پورتر... تهران و پاریس: انجمن ایران‌شناسی فرانسه، ۱۳۷۰»)

۱. آئین اکبری، ابوالفضل علائی
۲. عبارت دوم از کتاب آئین اکبری، ابوالفضل علامی، اول، ص ۱۰۳.

۳. جملات زیر از بیاض خوشبویی آورده شد. فصل ۱۲، برگ ۱۳۷ ب و ۱۳۹ الف.

۴. C.R. Naïke, p. 269.
۵. Gol Badan Beyum, trad. p. 124.
۶. Babur, trad. p. 460.

۷. اکبرنامه، ترجمه، جلد اول، ص ۳۰۹.
۸. اکبرنامه، ترجمه، جلد اول، ص ۵۷۱.

9. Naïke p. 273.

۱۰. همان، ص ۲۷۶-۲۷۹.

۱۱. توزوک، فصل ۲، ص ۱۱۶.

۱۲. قاضی احمد، ترجمه، ص ۶۴.

۱۳. توزوک، فصل اول، ص ۱۶۸.

۱۴. همان، ص ۱۶۴.

۱۵. قاضی احمد، ترجمه، ص ۸۲.

۱۶. تذکره نصرآبادی، ۱۹۳۷، ص ۳۹-۴۰.

۱۷. سیر کتاب در ایران، ص ۱۶-۱۵.

۱۸. جواهر الاخبار، برگ ۱۰۹ ب، ۱۱۰ ب.

۱۹. آکی موشکین (نسخه‌های خطی ایرانی ص ۳۹۶-۴۰۲) نمونه دیگری نیز ذکر می‌کند مانند علی افندی و ...

۲۰. شاردن، سفرنامه جلد ۴، ص ۲۸۰.

۲۱. صحافی از نگاه فرهنگ و تاریخ، ص ۹۴-۷۷.

۲۲. واجد علی، فصل ۱۶ دفتر دوم «چاپ» (برگ ۲۸۲ الف، ۲۸۴ الف)، فصل ۱۸، «نقاشی» (برگ ۲۸۵ الف).

